

Előszó

Ha a társadalom- és bölcsészettudományok útjait keressük, melyeken járva képesek lehetnek nem csupán leírni a jelenségeit, de alakítani is a társadalmi-kulturális világot, az emancipáció szóval jelölt folyamatok, törekvések, mozgalmak biztosan olyan kapcsolódási pontot nyújtanak, ahol a tudósi megfontolások behatolnak a polisz világába, és a már zajló folyamatokat felerősítve, alakító részesei lehetnek a társadalmi valóságnak. Ha társadalomformáló hatásukat tekintve a legsikeresebb XX. század végi társadalomtudományi törekvéseket nézzük (Foucault-tól Turneren és Derridán át Butlerig), akkor azt látjuk, hogy elemzéseik és teoretikus megnyilatkozásaik túlléptek az akadémiai diskurzusok világán (nem egyszer transzgresszív módon, ami nem mellékes), és akár szándékoltan, akár uralhatatlan erejük révén, de performatív cselekvéseikkel behatoltak a politikum világába, ahol a társadalmi élet keretfeltételeinek megvitatásával a megváltoztatásukra is törekedtek.

Az Eszterházy Károly Egyetem Performativitás Interdiszciplináris Kutatócsoportja által Emancipáció címmel, 2020. február 13–14-én tartott konferencia előadásainak írott változatait tartja kezében az olvasó. Az előadások és az itt közölt tanulmányok szépen teljesítették a konferenciafelhívásban megfogalmazott célunkat, valóban olyan írások születtek, melyek az emancipáció filozófiai, szociológiai, történelmi, jogi, pszichológiai, pedagógiai, művészeti, irodalmi szempontú megközelítését és áttekintését adják, feltérképeznek jelenkori kihívásokat, sikeres társadalmi gyakorlatokat éppúgy, mint kudarcokat. Az elméleti és történelmi áttekintések mellett jelentős egyedi kezdeményezéseket és eseményeket is bemutatnak az európai és nem európai társadalmi-kulturális élet területeiről.

Emlékeztessünk röviden arra, hogy a latin *emancipo* ige eredendően az atyai hatalom alóli felszabadítást, elbocsátást, önállónak nyilvánítást jelentette. A jogi nyelvből került át a társadalmi gondolkodásba, de jelentésmódosuláson ment keresztül. Hiszen míg eredendően egy jogos hatalom és birtoklás alóli felszabadulásra utalt, a későbbiekben egyre inkább a jogtalan, társadalmi igazságtalanságot szülő és fenntartó hatalmi elnyomás alóli felszabadulás értelmét vette fel.

A fejezetcímek jelölik ezeket a mozgásokat. A **Szabadság és hatalom** című fejezetben szereplő tanulmányok a jellegzetesen a jelenkori politikai hatalomgyakorlástól és hatalmi technológiáktól veszélyeztetett egyéni és közösségi szabadság kérdéseit, a felszabadulás lehetőségeit járják körül. Takács Ádám *Normativitás és emancipáció Foucault-nál* című írásában a foucault-i életmű egyik vitatott aspektusával, a normativitás koncepciójának tisztázatlanságával foglalkozik, és bemutatja, milyen társadalomkritikai és normatív szempontokat hoz játékba Foucault genealógiai pro-

jektje saját elemzései szintjén, és milyen általános emancipatorikus elképzelés körvonalazódik ebből a szubjektivitás, a hatalom és a társadalmi cselekvés területén. Ullmann Tamás *Emancipáció és szubjektum* című tanulmánya szerint a késő modernitás emancipációs „feladata” lett a ránk erőltetett, belénk nevelt vagy egyenesen belénk kódolt szubjektumforma alóli felszabadulás is. A kései Foucault vizsgálódásait tovább gondolva szubjektum és hatalom szoros összetartozásáról, az értékkritikai iskola tagjai a modern szubjektumot, az infantilizmus, a nárcizmus és a kompetitív jellege miatt már nem a hatalommal szemben fellépő szabad gondolkodás és autonóm cselekvés „helyének”, hanem a kapitalizmus rendszerét működtető egyéni élet- és gondolkodásformának tartják. A hatalomnak kiszolgáltatott egyén pszichológiai és egzisztenciális leírásai a modern társadalmi működés és a depresszió összefüggéseit, illetve a hatékonyságra törekvése és a kiegészése közötti összefüggéseket tárják fel. Az emancipációnak ez a megközelítése nem csupán társadalmi jelenségeket mutat be új aspektusból, hanem tudat és tudattalan fenomenológiai viszonyára is új fényt vet. Szücs László Gergely *A privát szféra felszabadítása* címmel közöl tanulmányt, melyben arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen jogosítványokat kell megengednünk az államnak, hogy a polgárok biztonsága korszerű eszközökkel is fenntartható legyen, de a magánélet se sérüljön. Melyik kortárs elmélet segítségével mondható el találóan az egyéni szabadságra vonatkozó igényünk megszületésének és a leigázására törekvő jelenkori hatalomgyakorlásnak a története? Mi lehet a digitális kommunikáció korában a magánszféra felszabadításáért folytatott harc megfelelő módja?

A **Szabadság és történelem** blokkban az utópiák és utópisztikus történelemfilozófiai elképzeléseket felváltó, mégis a történelem átfogó megértésére törekvő elképzeléseket ismerhetünk meg. Kicsák Lóránt *Az önfelszabadító történelem* című tanulmányában a mai közgondolkodásban ritkán felbukkanó Cornelius Castoriadis történelemfelfogását és „autonómiaterv”-ét elemzi. A történelem a társadalom intézményesülésének és megváltozásának dimenziója, melyben nem transzcendens okok érvényesülnek, hanem az egyének és a közösség szabad teremtőtevékenysége. Ennek felismerése és felvállalása révén a társadalmak maguknak szabnak törvényt, nyíltan vállalják az intézményteremtés és megváltoztatás feladatát. Maga a történelmi mozgás és az ehhez illeszkedő politikai tettek emancipatorikusak: a társadalom önfelszabadítására, az önrendelkező társadalom megteremtésére irányulnak. Marosán Bence Péter *A radikális emancipáció programja: a biocentrikus ökoszocializmus elmélete* című tanulmányában az emancipáció Karl Marxra visszanyúló gondolatát a kortárs ökoszocialista elméletben gondolja tovább. Az ökocentrikus és sajátosan biocentrikus elképzelésében azt hangsúlyozza, hogy az emancipáció nem állhat meg az ember emancipációjánál, hanem a végső cél a teljes földi természet emancipációja, felszabadítása kell hogy legyen. A radikális emancipáció feladata ezért ma az, hogy az embert

ráébredszük saját lényegének, szabad, kreatív alkotóképességének a jelentőségére, és megmutassuk, miként lehet ezzel a lényegi képességgel élni úgy, hogy nem eldologiasító módon viszonyul a teljes földi ökoszisztémához, hanem az abba való harmonikus beleilleszkedés lehetőségeit próbálja megvalósítani.

A következő blokkban filozófiai ihletettséggű egyedi **Szabadságtapasztalásokkal** foglalkozó írások kaptak helyet. Dergez-Rippl Dóra *Továbbgondolt emancipáció* címmel közölt írást, melyben Bergson időfilozófiája alapján a mellett érvel, hogy az emancipáció nem csupán társadalmi viszonyfogalom, például a választott magány és a szemlélődésre való egyetemes emberi képesség vagy az önismeret vonatkozásában egyéni szinten jelentkezik. A szemlélődésre való készség, a transzcendenciára való nyitottság birtokában a másoktól való függetlenség a lehető legteljesebb mértékben biztosított számunkra, ugyanakkor ennek egyéni „kamatoztatása” korántsem egyszerű feladat. Vermes Katalin a konferenciára formabontó szerepléssel jelentkezett: mozgásműhely-foglalkozást hirdetett meg *Mozgásimprovizáció – a testi önérzékelés emancipációja* címmel, ahol tapasztalattá tette, hogy a kortárs testtudati mozgás- és táncterápiás módszerek kiszabadítják a testi önérzékelést a modernitásra jellemző instrumentalizáló gyakorlatokból, s felszínre hozzák a mozgás, az észlelés, a testtapasztalás kreatív lehetőségeit. A sokdimenziós testi tapasztalás, a mozgás őszinte megtapasztalása, játékba hozása csökkenti a nemi szerepekhez, életkorokhoz, társadalmi pozíciókhoz kötődő szerepminták terhelését, s elevenebb, elfogulatlanabb, de egyszerűsmind reflektívabb viszonyt teremt saját magunkkal és embertársainkkal. Kötetünkbe *Játszó életöröm: a mozgásimprovizáció fenomenológiája* címmel a mozgásterapeutaként végzett tevékenységének elméleti hátterét villantja fel, itt elsősorban a játék jelensége köré rendezve azokat az élményeket és felszabadító hatásait, amelyeket az elvárások és megszokások ketreceiből kiszabadított spontán mozgás során él át az ember.

A **Felszabadított tudás** című blokk Horváth Eszter *Emancipáció avagy az ész többlete* című tanulmányával indul, melyben a szerző a felvilágosodással meghonosodott fejlődéselvű emancipációmodell alternatíváit kutatja a tudásfelfogás megváltozása felől. Hiszen a feltétel nélküli hatalomra törő ész útja, a fejlődés egyenes vonalú mozgása ma már korántsem érvényes: Bergsonnal összezavarodtak az észszerűség eleddig stabil szerkezetei, Derrida mátrixként vezeti be a grammatológiát, Deleuze rizómákkal váltja fel a logika fastruktúráit, sziporkázó fénykristályokkal a keretek közé kényszerített képi gondolkodást (reflexiót), Bruno Latour erőik és aktusok asszociatív hatásmechanizmusával megdönteni látszik a statikus logika hatalmát. Az írás egyfajta gondolattérképékként felvázolja a klasszikus gondolati struktúrák posztstrukturalista és poszthumanista alternatíváit, megmaradva mégis a felvilágosodás kanti szellemében. Hiszen a kanti kérdés továbbra is fennáll: hogyan tudnánk kilábalni a magunk terem-

tette kiskorúságból – a magunk teremtette gondolati struktúrák béklyójából? Békés Vera *Emancipáció és az autoritatív tudás* című dolgozata szerint az egyenjogúsítás eszméjének filozófiai alapjai időről időre felülvizsgálatra szorulnak. Nem hagyható figyelmen kívül például a tudás társadalmi szerkezetéről, az autoritatív tudás – vagyis a mérvadó tudás – természetéről való felismerés megjelenése, egyáltalán: tudáseszményünk változása sem. A társadalomban működő tudás megítélésének létezik egy olyan tudásszociológiai-antropológiai dimenziója, az illetékesség, amelyhez nem elegendő valamilyen tényleges kompetencia önmagában. Autoritatív tudásra éppen ezért csakis a társadalmilag kinyilvánított vagy pedig hallgatólagosan elismert módon lehet szert tenni.

A felszabadító művészet témakörét nyitja meg Darida Veronika *A fel nem szabadított néző?* című tanulmánya, melynek fő állítása, hogy a XX. század meghatározó színházi paradigmái a passzív nézőközönség felszámolására törekedtek, ahogy ez Brecht epikus színházában és Artaud kegyetlen színházában pontosan megfogalmazódott. A szerző kérdése, hogy vajon követőik mennyire tudtak megfelelni ezeknek a radikális igényeknek. S hogy a posztdramatikus színház, melyet gyakran a logosz színházával szemben az opszisz színházának tartunk, mennyire volt képes a látás és a nézői gyakorlatok valódi felszabadítására? Jacques Rancière elméletéből kiindulva vizsgálja, hogy milyen értelemben beszélhetünk az egyenlőség új színpadairól, és hogyan találhatunk kortárs példákat a felszabadult színházi nézők közösségére. Kusper Judit *Periodikus emancipáció. Az Uránia folyóirat emancipációfogalmi a 18. század végén* című tanulmánya a folyóiratok identitásképző és -formáló stratégiáiról szól. Vizsgálódásai középpontjában a XVIII. század végének éppen éledő magyar folyóiratkultúra, ezen belül is az 1794–95-ben három lapszámot megért *Uránia* című folyóirat áll, melynek segítségével a korszak társadalmi szereplehetőségeit, a nő mint másik ábrázolását, s az ezek segítségével formálódó befogadói (ön)képet igyekszik megérteni. A folyóirat két szerkesztője nem csupán egy több műfajt felvonultató periodikát teremt, hanem tanúi lehetünk annak is, hogy a több mint kétszáz évvel ezelőtti narratív teljesítmények milyen szerepet játszhattak a korabeli emancipációfogalmak kialakulásában, s mindezek hogyan konstruálták meg azt a nőképet, mely az olvasók önképének alakulását befolyásolhatták. Széplaky Gerda *A nőművésztől a posztfeminizmusig* című írása nagy ívű vállalkozás: a feminista művészet történetét a magyar nőművészet kezdeteitől a posztszocialista korszakon át egészen a kortárs posztfeminista jelenségekig tekinti át. Kiindulópontja szerint a nők történelmét a feminista mozgalmak megjelenése nem egyszerűen átalakította, hiszen előtte nem is létezett, hanem a feminizmus hívta életre: senki más, csakis a nők kezdhették el megalkotni az önmagukról szóló narratívát. A nőknek, akik hosszú évszázadokon át nem voltak ugyanazokkal a társadalmi jogokkal felruházva, mint a férfiak, és nem is rendelkeztek saját szimbolikus

mezővel, el kellett kezdeniük megteremteni saját társadalmi-kulturális emlékezetüket. Ennek kitüntetett területe a nőművészet, ahol szépen nyomon követhető a feminizmus történetének három korszaka. A legkorábbi, az egyenlőségért folytatott emancipációs küzdelmek még az azonosulás logikáját követték. A feminizmus későbbi szakaszainak képviselői azonban már bizalmatlansággal fordultak minden politikai dimenzió felé. A hatvanas és nyolcvanas évek közötti időszakot mindenekelőtt a férfi és női identitás közötti különbség felmutatásának a vágya motiválja: a feministák ekkor a genderszerepeket egy olyan női identitáskonstrukció mentén próbálták meghatározni, amely a sajátos női világtapasztalatra épül. Ebben az időszakban született meg a radikális feminizmus álláspontja, amely a nők alávetettségéért a heteroszexuális kultúrát és a nemi sztereotípiákat okolta. A kilencvenes években kezdődött el az a harmadik időszak, melyet posztfeministának nevezünk. Ez utóbbi szerint ember-mivoltunk lényegét immár nem a nemi különbözőség mentén kell meghatározni, hanem inkább a kettősség együtthatása mentén: az emberi identitásba egyszerre van bevezetve a női és a férfi tapasztalásmód. A ténylegesen posztmodernnek nevezett feminizmus pedig ezen az állásponton is túllép, elmozdulva a performatív identitáspolitika felé. Deczki Sarolta *Szabó Magda, Agatha Christie és Szapphó. Az Éjszakai állatkert és a Szomjas oázis antológiák hatása a női irodalom alakulására* címmel közölt tanulmánya a női írók emancipálódásának folyamatát követi nyomon a kortárs magyar irodalomban. Manapság egyre több női szerzőt ismer el a szakma és az olvasóközönség. Ez azonban viszonylag új fejleménynek tekinthető. Az emancipálódási folyamatban alapvető szerepet játszottak az *Éjszakai állatkert* és a *Szomjas oázis* című antológiák, melyek szerzői a női szexualitást és a speciális női tapasztalatokat próbálták meg feltérképezni. A két antológia diskurzusformáló erővel bír, határpontot jelent, még ha ez nem is mutatkozik meg látványosan. Moklovsky Réka *Virginia szobája* a XX. század egyik legjelentősebb, legnagyobb hatású angol írójának 1929-es esszéjét, a *Saját szobát* veti alá átfogó elemzésnek. Feminista alaplúként az írás a nők helyzetét, korlátait és lehetőségeit, megítélését, önrendelkezésének, intellektuális szabadságának, egyenjogúságának és egyenértékűségének kérdését, a férfiak és nők viszonyrendszerét vizsgálja. A műben bemutatott térszerkezet sajátos, emancipációs jellegű, a „saját szobát” mint az önazonosság és az intimitás terét, a munka helyszínét középpontba állítva a szerző arra a választ keresi, hogy mi szükséges ahhoz, hogy egy nő a maga ura lehessen, mit jelent pontosan a „saját szoba”, és milyen is az oda elvonuló nő önmagában?

Az irodalmi alkotásokhoz kapcsolódóan, de egy másik regiszterben **A felszabadító elbeszélés** című fejezet írásai olyan eseteket vizsgálnak, amikor az élettörténet elbeszélése bír valódi felszabadító erővel. Nemes László *A betegség-narratíva mint az emancipáció aktusa* című tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a betegség-narratívák terjedése az elmúlt évtizedek során egy új műfaj kialakulását eredményez-

te. Megjelenésük párhuzamba állítható a posztkoloniális irodalom kulturális logikájával, hiszen a betegek, saját egyéni helyzetük bemutatásával mintegy „visszaírnak” a szubjektív betegségtapasztalatokat elnyomó modern egészségügyi rendszernek, s ezáltal ezeknek a szövegeknek a terjedése emancipációs lépésként értelmezhető. Strickland-Pajtkó Ágnes *Az újmédia mint az új nyilvánosság lehetősége az amerikai magyar nők migrációs narratíváiban* című írása a XX. század során Magyarországot elhagyó menekültek személyes sorstörténeteinek elbeszéléseit abból a szempontból vizsgálja, hogy a társadalmi nem milyen mértékben és módon befolyásolja az emlékezést és a személyes múlt narratíváinak megalkotását, másrészt pedig, hogy a digitális média különböző platformjai és ezek inherens adatbázis logikája hogyan hathat a narratív struktúrákra. Kitér arra is, alkalmas-e a digitális média az idősebb nők hagyományos némaságának oldására, s ezen keresztül emancipációjának elősegítésére, „szóra bírható-e az alárendelt”. Tarnóc András *A rabszolgánarratíva mint önemancipációs eszköz* című dolgozata az amerikai történelem egyik fő problémakörével, a rabszolgasággal és a rabszolgánarratíva által biztosított emancipációs lehetőségekkel foglalkozik. Az írás folyamata által emeli ki a rabszolgát tárgyiasult helyzetéből, aki ezzel megteremti önmagát. Frederick Douglass narratívája, amely egyben a műfaj leghíresebb példája, érzékelteti a szerzőnek az írás valóságmegváltoztató erejében való hitét, vagyis kiemeli az emancipáció konatív, akarati oldalát.

A **Felszabadult önazonosság** blokkot Kaló Krisztina *Hagyomány és emancipáció kortárs indiai és indiai vonatkozású nyugati filmekben* című tanulmánya nyitja, melyben a multikulturalizmus emancipatorikus hatásait vizsgálja kortárs indiai filmek bemutatásával. Ezekből egy átalakulóban lévő társadalom rajzolódik ki, ahol a hagyomány és a haladás elvei mentén alakulnak ki feszültségek. Az elemzett mozifilmek egy része a nők hétköznapi, családi, párkapcsolati és egzisztenciális nehézségeiről nyújt képet, más részük a kasztrendszer miatt érzelmeikkel vívódó szerelmesek által jeleníti meg a társadalom egészét érintő lassú változásokat, vagy legalább is az azokra irányuló igényt. A filmek az eltérő kultúrák összeegyeztethetőségének nehézségeit állítják a középpontba. Csató Anita *Hol maradnak a női hősök a középiskolai olvasmányokból?* címmel közli tanulmányát, melyben amellet érvel, hogy az iskola kötelező olvasmányai sokszor nem megszerettetik a diákokkal az olvasást, hanem csorbítják az olvasás élményét. Ennek egyik oka lehet, hogy a lányok a középiskolai olvasmányok során csak elvétve találkoznak női főhősökkel. Az írás a női hősök mintanyújtásának fontosságát járja körül a diákok identitásának alakulása szempontjából, ennek bemutatására Szabó T. Anna *Senki madara* című novelláját elemzi. A közösségi identitás és emancipáció kapcsolatát vizsgálja Takács Judit *A kvének önreprezentációja és identitáskonstrukciója* című írása. A kvén Észak-Norvégia fjordjai közt élő finnugor nyelvet beszélő nép mára néhány ezer anyanyelvi beszélővel bír. Hogyan tudta elérni ez az erőszakos

norvégosítás hatására maroknyivá zsugorodott nép, hogy mára etnikai kisebbségként tartják számon őket, nyelvváltozatukat pedig a rokon balti finn nyelvektől (a finntól, meänkielitől és a számitól) különült, önálló nyelvként ismerjék el? A tanulmány az évtizedek óta zajló kvén revitalizációnak azon lépéseit tekinti át, melyek az önálló nyelvként való elismertetéshez vezettek.

A témák és az írások sokrétűsége nemcsak a kérdéskör árnyalt bemutatását, de változatos olvasásélményt is kínál.

Kicsák Lóránt